

Nyitrai Sándor¹

A terrorizmus és a hibrid hadviselés viszonyrendszere

The Interdependence of Terrorism and Hybrid Warfare

A világunkban bekövetkezett negatív folyamatok (túlnépesedés, élettércsökkenés, környezetet érintő változások, nyersanyaghiány, magunk alkotta szabályrendszerünk kijátszása, semmibe vétele stb.) mind ahhoz vezettek, hogy elinduljon egy olyan visszafordíthatatlan folyamat, amely a békés együttélést és a biztonságunkat fenyegeti. A bekövetkezett változások a világrendre is hatást gyakoroltak, aminek köszönhetően az azon belül elhelyezkedő nagyhatalmak újra előtérbe helyezték a geopolitikai, geostratégiai érdekeiket. Paradox módon a terrorizmus is megjelenik mint eszköz, az eddig ellene küzdő béke és biztonság megőrzését szorgalmazó egyes résztvevők érdekérvényesítő tevékenységei tárházában, ezzel pont azokat fenyegetve. Új hadviselési forma jelent meg a fegyveres harcok során, a hibrid hadviselés, amelyben szerepet kap a terrorizmus is.

Kulcsszavak: terrorizmus, hibrid hadviselés, geopolitika, geostratégia

The negative effects that have occurred in our world (overpopulation, shrinking living space, environmental change, scarcity of raw materials, circumvention and neglect of our own rule sets, and so on) have all led to an irreversible process that threatens peaceful coexistence. The changes that have taken place have also put pressure on the world order, as a result of which the great powers within it have brought their geopolitical and geostrategic interests to the fore again. Paradoxically, terrorism also appears as a method in the repertoire of self-interest activities of some of the participants who have fought so far to preserve peace and security, thus threatening themselves. The effects of the fight against terrorism, as well as their outcomes, have changed the circumstances affecting our security. New ways of warfare appeared during armed struggles like asymmetric warfare as well as hybrid warfare.

Keywords: terrorism, hybrid warfare, geopolitics, geostrategy

¹ Nyitrai Sándor, doktorandusz, Nemzeti Közsolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, e-mail: nyitrai.sandor00@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6205-0693

1. Bevezetés

A világrend alakulására napjainkban komoly hatást gyakorol a fegyveres erő.² A vesztfáliai rendszer elképzelése – amely alapját képezi az állam szuverenitása és a területi integritás elveinek deklarálása, és ezen elvek szavatolására létrehozott nemzetközi jogi és szervezeti struktúra, amely az anarchiát hivatott szabályozni, ezzel erősítve a nyílt kereskedelmi, pénzügyi és konfliktuskezelési kérdéseket – meggyengülni látszik. Ezzel egyidőben a nacionalizmus megerősödése tapasztalható, amely a nemzeti hovatartozást tekinti alapnak.³

Ha a világrendet meghatározó dimenziókat vizsgáljuk, akkor láthatjuk, hogy a biztonságpolitikai dimenziót jelen pillanatban a káosz és a zűrzavar uralja. Szenes Zoltán is megfogalmazta tanulmányában, hogy a biztonságunkat szavatoló nemzetközi intézmények nem jól teljesítenek, „béna kacsaként” viselkednek, aminek okai többek között a rendszert alkotó szervezetek közötti feladat- és hatásköri problémák, valamint az együttműködés hiánya, amely az eltérő nemzetállamok geopolitikai érdekeire vezethető vissza.⁴ A hatalmi harcoknak köszönhetően eszkalálódnak a konfliktusok, az instabil régiók helyzete tovább romlik, a terrortámadások klasszikus aszimmetrikus hadviselésbe mehetnek át, majd később háborús konfliktussá eszkalálódhatnak, a békét és együttműködést szavatoló nemzetközi jogi szabályozások súlyos megsértései tapasztalhatók, és ezeket a tényezőket csak tovább erősítik a napjainkat érintő világhátrányok.⁵

Tanulmányom megírását azon hipotézisem befolyásolta, amely szerint a terrorizmus új szinteken történő megjelenését mint a lélektani művelet pszichológiai elemét lehet azonosítani az Oroszország által Ukrajnában alkalmazott hibrid hadviselés során, ezáltal a terrorizmus mint eszköz a hibrid hadviselés szerves részét képezheti. A hipotézisem felállítását Koós Gábor és Szternák György tanulmányának azon elemeire alapozom, amelyek szerint a hibrid hadviselés részét képező lélektani műveletek fő eleme a pszichológiai háború, amelynek alkalmazása az államvezetésre és a lakosságra fejti ki hatását. A lélektani műveletek az ellenséggel szemben történő politikai, katonai, gazdasági, diplomáciai, információs és pszichológiai beavatkozásokból állnak, annak érdekében, hogy bomlasszák az államrendet a hatalom iránti bizalom gyengítésével, így kényszerítve ki az agresszor érdekeit.⁶

2. A hibrid hadviselés

A hibrid hadviselésről mint hadviselési formáról megoszlanak a vélemények. Vannak szakértők, akik úgy gondolják, hogy egy teljesen új hadviselési forma, mások egy

² Farkas Ádám: Világrend vagy amit akartok? *Nemzet és Biztonság*, (2015), 6. 120–135. 124.

³ Uo. 122.

⁴ Szenes Zoltán: Katonai biztonság napjainkban. Új fenyegetések, új háborúk, új elméletek. In Finszter Géza – Sabjanics István (szerk.): *Biztonsági kihívások a 21. században*. Budapest, Dialóg Campus, 2017. 69–104. 71.

⁵ Uo. 99.

⁶ Koós Gábor – Szternák György: A hibrid fenyegetések és a hibrid háború jellemzői – orosz szakértők szerint. *Felderítő Szemle*, 16. (2017), 1. 48–73. 56.

módszerében újított, de nem új hadviselési formának tekintik, és megint vannak, főleg oroszországi és nyugati gondolkodók, akik úgy vélik, hogy a Nyugat Oroszország elleni stratégiája, és fordítva.⁷

Az eltérő vélemények miatt érdemes megvizsgálni a hibrid hadviselés ismert jellemzőit. Az első és legfontosabb jellemzője, hogy egy aszimmetrikus hadviselési formáról van szó, amely nem egy újfajta hadviselési forma. Az aszimmetrikus hadviselés módszerében történő megújulást Valerij Geraszimov tábornok, orosz vezérkari főnök elgondolásai eredményezték, amelyben az aszimmetrikus hadviselés új generációs elméletét dolgozta ki azzal, hogy a csak nyílt katonai erő közvetlen bevetése helyett a politikai, diplomáciai, gazdasági és egyéb, nem katonai eszközök katonai erővel való kombinációját vázolta fel, amely kombináció együttes alkalmazásának sikerét vetítette előre az új generációs hadviselés során. Geraszimov e nézetét azon meggyőződésére alapozta, amely szerint a nem katonai eszközök hatékonysága gyakran meghaladja a fegyveres erő hatékonyságát a politikai és stratégiai célok elérésében. Geraszimov azt is hangsúlyozta, hogy irreguláris és civil erők álcázott alkalmazása szükséges a hadviselés során, valamint kiemeli, hogy a hadviselésnek az információs térre is ki kell terjednie, ahol a hadviselés során alkalmazott erők és módszerek koordinációja megfelelő időben történhet meg. Geraszimov új generációs modelljében a hagyományos katonai erő békefenntartásnak vagy válságkezelésnek beállítva jelenik meg a hadviselés során.⁸ Ezt a hadviselési formát nevezték el Nyugaton hibrid hadviselésnek.

Az aszimmetrikus hadviselési forma kronológiájának vizsgálatával megállapíthatjuk, hogy Bill Nemeth 2002-es tanulmányában hibrid háborúként említi azt az újszerű csecsen hadviselést, amely a reguláris és irreguláris hadviselés között bármikor váltani képes, és esetenként terrorizmusba is átcsaphat. Frank G. Hoffman tanulmányaiban úgy vélekedik, hogy az Amerikai Egyesült Államok ellenségei már egy időben és tetszőlegesen kombinálva fogják majd alkalmazni a reguláris és irreguláris hadviselési formákat, amelyek részét fogják képezni a terrorista- és a szervezett bűnözés módszerei is.⁹

Egy tanulmányban a szerző a következőket állapítja meg a hibrid hadviseléssel kapcsolatosan.

„[M]ivel új fogalom, kidolgozatlanok tartom. Sokkal inkább nagystratégiai (politikai és hadászati) szintre tartozó egységes stratégiát valósít meg a részstratégiák (gazdasági, diplomáciai, informatikai, katonai) alkalmazásával. Nem tartom még időszerűnek a fogalom bevonását a katonai műveletekbe, az ugyanis további kutatást igényel. Ezt a kifejezést inkább javaslom a hadszíntérré alkalmazni, mert ez jellemzi legjobban a többszereplős, többdimenziós teret, ahol politikai, katonai és gazdasági, valamint kiberműveletek folyhatnak.”¹⁰

Véleményem szerint a hibrid hadviseléssel kapcsolatos mindegyik nézetben van némi igazság, ugyanakkor sok téves értelmezés is. E megállapításomat arra alapozom,

⁷ Somodi Zoltán – Kiss Álmos Péter: A hibrid hadviselés fogalmának értelmezése a nemzetközi szakirodalomban. *Honvédségi Szemle*, 147. (2019), 6. 22–28.

⁸ Rácz András: Oroszország hibrid háborúja Ukrajnában. *KKI-Tanulmányok*, 2014. 1. 3–20. 6.

⁹ Uo. 7.

¹⁰ Resperger István: Stratégiák és fogalmak háborúja, az aszimmetrikus hadviselés hadtudományi megközelítése. *Hadtudomány*, 25. (2016a), 37–50. 45.

hogy mint minden fejlődésnek, úgy a hadviselés fejlődésének is van folytonossága. Ez azt jelenti, hogy mindig visszatekint a múltban már sikeresen alkalmazott eljárásokra, azokat ötvözi a jelenkor sajátosságaival, ezáltal kialakít egy, a környezetnek és céloknak megfelelő olyan eljárást, amely teljesen új, vagy újszerűnek látszik az aktuális körülményekhez megfelelően igazítva.

Az említettekéből kiindulva úgy határozom meg a „hibrid hadviselést”, mint az agresszor (állami és nem állami szereplők) által, egy a korunknak megfelelő, geopolitikai, geostratégiai érdekből, a múlt és a jelen emberiségének vívmányait (politikai, katonai, diplomáciai, gazdasági, technológiai, jogi stb.) egyidőben felhasználó, ugyanazon vívmányok célország esetében fennálló hiányosságának, sebezhetőségének leghatékonyabb kihasználásával történő instabil környezet kialakítására törekvő, amely alkalmas a célországgal szembeni politikai, stratégiai célok erősítéséhez, kikényszerítéséhez. A hadviselés során alkalmazott erők, eszközök, módszerek az agresszor érdekeinek, erejének, valamint a célország gyengeségeinek függvénye, ezáltal nem jellemezhető önálló katonai terminológiával.

A fentiekben megfogalmazottakat azon véleményemre alapozom, amely szerint a napjainkban hibrid hadviselésként értelmezett jelenség az agresszor által támadott célország destabilizációját eredményező műveletek összességét foglalja magában.

Ez azt jelenti, hogy az agresszor „a célország politikai irányultságát kívánja befolyásolni, és emellett az általános biztonságérzet csökkenésével és a félelemérzet növekedésével jár együtt. Célja, hogy olyan politikai, gazdasági, diplomáciai vagy egyéb más területen érvényesülő lépéseket kényszerítsen ki, amelyek az agresszor érdekeit szolgálják. Gyakran terrorista akciókkal, diverziós tevékenységekkel jár együtt, melyeket a médiában rendszerint ideológiai alapokon nyugvó propagandakampány is kísérhet”.¹¹

Ha megfigyeljük a destabilizáció érdekében folytatott műveleteket, láthatjuk, hogy azok egyszerre több dimenzióban valósulnak meg (politikai, információs, katonai, gazdasági stb.), valamint a szektorokat célzó támadások intenzitásait koordináció segítségével kontrollálja a támadó fél. A koordináció hatására a különböző szektorokat azonos időben érő támadások, valamint a támadás intenzitásának mértéke váltakozva jelenik meg, annak érdekében, hogy katonai vonatkozásban a támadások a háborús küszöb alatt maradjanak.¹² Ez azért fontos, mert az agresszor elsődleges stratégiai célja a destabilizáció kiváltásán keresztül történő (főként politikai és gazdasági) érdekérvényesítés, ezáltal a befolyási övezeteinek megtartása vagy szélesítése. Az agresszor általi álcázott erőszak alkalmazása csak abban az esetben válik szükségessé, ha az említett célok elérése más módon nem valósítható meg, vagy nem tartható fenn. A nyílt erőszak (katonai erő) alkalmazása abban az esetben következik be, ha azt az agresszor vállalhatónak ítéli, és a destabilizáció folyamán olyan körülményeket alakít ki, amelyek annak alkalmazását lehetővé teszik. Ezt a helyzetet csak Koszovó-szindrómának tekintem.

¹¹ Resperger István: A biztonsági környezet, az aszimmetrikus hadviselés és a terrorizmus jellemzői. *Hadtudományi Szemle*, 9. (2016b), 3. 115–181. 145.

¹² Somodi–Kiss (2019) i. m. 23.

Az ukrainai hibrid hadviselés történéseiből viszont leszűrhető az a következtetés is, hogy a destabilizációs műveletek előkészítő tevékenységként is szolgálhatnak egy regionális területszerzési agresszióhoz, amely „akkor valósul meg, ha – rendszerint történelmi okokra, vagy jogos önvédelemre hivatkozva – a célország egy meghatározott területének megszerzésére irányul. A támadó a területszerző törekvéseket általában a fegyveres erőinek csak meghatározott hányadával hajtja végre, aminek növelését csak a számítottnál nagyobb mértékű katonai ellenállás teszi szükségessé.”¹³

A jelenség pontos definiálását széles körű viták övezik, és vélhetően csakúgy, mint a terrorizmus meghatározására szinte soha nem kerül sor, tekintettel arra, hogy a nemzetállamok érdekei e témakörben is jelentősen eltérnek egymástól. Az értelmezhetőség érdekében tanulmányomban a hibrid hadviselés kifejezést alkalmazom a jelenségre, tekintettel arra, hogy a szakirodalmakban, illetve nemzetközi szinten történő egyeztetések során is ezt a jelzőt használják szélesebb körben.

A katonai dimenzióban értelmezhető stratégiai cél első szintje a célország destabilizációjának, majd annak eszkalálódásának elérése, amelyet elsősorban álcázott, nem katonai eszközökkel kíván elérni, annak érdekében, hogy elkerülje a klasszikus értelemben vett háborút. A nem katonai eszközök körébe sorolhatók a politikai, jogi, gazdasági stb. nyomásgyakorlások, amelyek jelentős mértékben befolyásolják az állam rendeltetésszerű működését. A destabilizációs folyamatok eszkalálódása érdekében a folyamathoz társul az erőszakos, félelmet kiváltó intervenció alkalmazása (terroristaakciók, szervezett bűnözés támogatása, álcázott különleges katonai erő, eszköz alkalmazása, diverziós tevékenység fokozása), amelynek jelentősége a célország negatív társadalmi reakciójának kiváltása az állami apparátussal szemben, így szolgálva az agresszor céljait.¹⁴ A destabilizáció megfelelő mértékű eszkalálódását segítheti, az agresszor katonai erejének és eszközrendszerének bizonyos mértékű alkalmazása, amely az agresszor által mesterségesen kialakított status quo fenntartását szolgálja.

Következtetésképpen megállapítható, hogy az agresszor által folytatott hibrid hadviselés egy komplex érdekérvényesítő törekvés, amely a célország destabilizálásával kívánja céljait megvalósítani, a cél mindig a támadott ország aktuális hatalmának gyengítése, valamint az agresszor érdekeit szolgáló ellenzék erősítése, mindez a háborús küszöb alatt. Viszont, ha az agresszor érdekeinek érvényre juttatása csak a háborús küszöb felett valósulhat meg, a destabilizációs folyamatban már megjelenik a fegyveres erő alkalmazása is. A katonai erő megjelenése „kis zöld emberek” alkalmazásával és a nyílt katonai erő demonstratív felhasználásával történhet. Az agresszor fegyveres erő álcázott alkalmazása csak a destabilizálódott országban élő lakosok megfelelő részének megnyerésével lehetséges, akik hajlandóak fegyveres erőszakhoz folyamodni, vagy már eleve erőszakos módon fellépnek a stabilitás visszaállításához fegyveres erőt alkalmazó állammal szemben (lázadók, szeparatisták). Az említett esetben a fegyveres konfliktus során már megjelenik az aszimmetrikus hadviselés, amelyben állami és nem állami szereplők, valamint a civil lakosság is részt vesznek.¹⁵ A hibrid hadviselést folytató állami szereplő súlyos nemzetközi jogokat sért,

¹³ Resperger (2016b) i. m. 143.

¹⁴ Rácz (2014) i. m. 10–12.

¹⁵ Koós–Szternák (2017) i. m. 56.

ezáltal folyamatosan törekednie kell azok tagadhatóságára is, amelyek korlátozzák a hadviselés során.

3. Hibrid hadviselés és terrorizmus kapcsolata a destabilizáció elérése érdekében

Véleményem szerint is, csakúgy, mint más kutatók véleménye szerint, a hibrid hadviselés destabilizációs folyamataihoz a terrorizmus is kapcsolódhat,¹⁶ figyelembe véve, hogy mára a terrorszervezetek által elkövetett terrorcselekmények is alkalmassak – a kormányzati és turisztikai létesítményeket célzó támadásokkal – egy ország destabilizációját elérni.¹⁷

A terrorizmus politikai, társadalmi és lélektani befolyásoló hatékonyságát mi sem bizonyítja jobban, mint a madridi merénylet után történő spanyol haderő kivonása Irakból, vagy az a tény, hogy az államok, titkosszolgálateikon keresztül a terrorszervezetek által túszul ejtett személyekért követelt váltságdíjakat esetenként kifizetik.¹⁸ Az említettek mind azt támasztják alá, hogy a terrorizmus a politikai és stratégiai célok elérésének egyik hatékony eszközéül szolgálhat.

„A szakértők a jövőben a biztonság újabb dimenzióit érintő problémák megjelenését vetítik előre. Továbbra is kiemelt szerepet tulajdonítanak a politikai, vallási és ideológiai indíttatású terrorista akcióknak. A szervezetek – főként a Közel-Kelet megoldatlan problémáiból adódóan – saját államuk megalapítása érdekében vagy más államok gazdasági, kormányzati, vagy egyéb területének gyöngítése céljából további súlyos akciókat követhetnek el.”¹⁹

Az idézetből is jól látható, hogy a terrorizmust, a területet kutató szakértők is alkalmasnak találják arra, hogy államok politikai, gazdasági és egyéb területeit gyengítsék.

Tovább erősíti a terrorizmus hibrid hadviselés elemeként történő alkalmazhatóságát az a tény, hogy a terrorizmus az emberiség fennállása óta jelen van életünkben. A történelem számos példával rendelkezik olyan eseményekről, ahol egyének, csoportok, vagy ami még fontosabb, államok, érdekeik érvényesítése céljából terrorizmussal kapcsolatba hozható cselekményeket követtek el.

Érdemesnek tartom leszögezni, hogy a terrorizmus egy megfélemlítési módszer, és eszköz, amely a leghatékonyabban szolgálja a terrorizálás folyamán kikényszeríteni kívánt eredményt, mint például egy állam destabilizációját. Egy másik igen fontos körülmény a terrorizmussal kapcsolatban, hogy nem ismer szabályokat, ezáltal korlátlanul alkalmazhatók a különféle eszközök és módszerek a félelem kiváltására, vagy annak elmélyítésére a célok elérése érdekében.

¹⁶ Resperger István: *A válságkezelés és a hibrid hadviselés*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. 21.

¹⁷ Kis-Benedek József – Kenedli Tamás: A terrorfenyegetettség új tendenciái és lehetséges válaszlelések. *Szakmai Szemle*, 13. (2015), 1. 16–34. 17.

¹⁸ Resperger István – Somkuti Bálint – Kiss Álmos Péter: *Aszimmetrikus hadviselés a modern korban*. Budapest, Zrínyi, 2013. 20–21.

¹⁹ Resperger (2016b) i. m. 143.

Alex Schmid a terrorizmussal kapcsolatban, úgy vélekedik, hogy az „a harc egy metódusa [...] Az erőszak korábbi alkalmazása révén, avagy fenyegető és hihető erőszak által a csoporthoz, illetve osztályhoz tartozó egyedek (célpontok, áldozatok) a krónikus félelem állapotába kerülnek (terror). Ezen csoport vagy osztály tagjai, akiknek biztonságérzetét céltudatosan aláaknázzák, a terror célpontjai.”²⁰

A terrorizmussal kapcsolatosan Schmid megállapítja, hogy annak alkalmazása zavarkeltést vagy akár a közfigyelem felkeltésével követelések teljesítését, vagy azok teljesítéséhez történő hozzáállásban eredményez kedvező folyamatokat az alkalmazója számára.²¹

Itt említeném meg, hogy a terrorizmus nem kizárólag a terrrorszervezetek eszköze, hanem többek között egy politikai erőszakforma is. A politikai erőszakformákról készült tanulmány szemléletesen mutatja be a cél és kezdeményező, valamint az állam és állampolgár viszonyrendszerét. A táblázatból jól kivehető, hogy állampolgár és az állam is alkalmazhat terrorizmust a célja elérése érdekében. Ha elfogadjuk, hogy az agresszor által folytatott hibrid hadviselés során törekszik a civil lakosság megnyerésére annak érdekében, hogy az ő érdekét szolgálja, ezzel gyengítve az ország stabilitását, akkor az állami infrastruktúrák és az állami stabilitást szolgáló államapparátus ellen intézett terrorcselekmények elkövetése rendkívüli módon befolyásolja a társadalom államba vetett bizalmát, zűrzavart, társadalmi elégedetlenséget szül, amely szinte teljes mértékben felmorzsolhatja az állam erejét a kialakult helyzet kezelése során. A zűrzavar jelenléte elvonja a figyelmet az agresszor valódi szándékáról, amelyhez az általa irányítottan folytatott propaganda csak tovább fokoz.

1. táblázat
Politikai erőszakformák

		Cél	
		Állam	Állampolgár
Kezdeményező	Állam	Háború	Törvények betartatása
		Titkos hadműveletek	Törvényes elnyomás
		Büntető csapások	Törvénytelen elnyomás (állami terror)
		Államilag támogatott terrorizmus	Célzott gyilkosságok
	Állampolgár	Zendülés	Polgárháború
		Lázadás	Rendfenntartó éberség
		Felkelés	Rasszista pogrom
		Forradalom	Etnikai tisztogatás
	Gerillaharc	Terrorizmus	
	Államcsíny		
	Terrorizmus		

Forrás: Kaiser Ferenc – Tólas Péter: Politikai erőszakformák. *Nemzet és Biztonság*, (2012), 5–6. 133–156. 133.

²⁰ Rada Máttyás – Vajda Viktor: A terrorizmus elleni küzdelem, avagy a 22-es csapdája. *Külgügyi Szemle*, 9. (2010), 1. 139–170. 140.

²¹ Uo. 140.

Az állam állammal szemben történő politikai erőszakformák között szerepel az államilag támogatott terrorizmus, valamint az állam állampolgárral szemben elkövetett politikai erőszakforma a célzott gyilkosságok, titkos hadműveletek, zendülés és lázadás. Az államilag támogatott terrorizmus akkor valósul meg, ha az állam paramilitáris szervezeteket, csoportokat támogat az ellenségével szemben elkövetett terrortámadások végrehajtása érdekében.²² A célzott gyilkosságok az állam állampolgárokkal szembeni politikai erőszak formája, amely nemzetközi keretek között nem szabályozott.²³ Különleges politikai erőszakformák közé sorolhatók az állampolgár, más állampolgár elleni erőszakos cselekedetek tekintetében a rendfenntartó éberség, amely egy nem engedélyezett kísérlet a bűnözés visszaszorítására, amely kifejezetten etnikai vagy más politikai kisebbség elleni erőszakot jelent. Különleges erőszakforma továbbá a rasszista pogrom, amely irányítatlan, de nem minden esetben spontán, valamely kisebbség ellen irányuló tömeges erőszakforma, valamint az etnikai tisztogatás, amely egy adott etnikai csoport erőszakos és céltudatos kiűzése egy adott területről.²⁴ A hibrid hadviselés során a felsorolt erőszakformák mindegyikét elképzelhetőnek tartom, tekintettel arra, hogy azok alkalmasak a destabilizáció elérésére, majd a destabilizációt követően kialakult közeg fenntartására, formálására.

A terrorizmusnak sajnálatos módon nincs nemzetközileg elfogadott meghatározása, ennek következtében nehéz az erőszakos eseményeket minden nemzet által elfogadottan terrorcselekményként definiálni, ezért az ellene való hatékony fellépés kétségesnek tűnik. Vannak viszont konszenzuson alapuló meghatározások, amelyeket a nemzetközi közösség terrorizmusként értelmez. Ezek közül fontosnak tartom megemlíteni a politikai szándékból elkövetett erőszakos támadásokat, a titkos ügynökök által végrehajtott erőszakos cselekményeket vagy azzal való fenyegetést, a terroristamódszerrel elkövetett emberrablást, autóba rejtett pokolgép alkalmazását, ezen túlmenően a terroristatevékenységként értelmezhető terroristacselekmények, -szervezetek pénzügyi vagy más jellegű támogatását, a közvélemény megfélemlítését, létfontosságú köz- vagy magánszolgáltatások és rendszerek megrongálását.²⁵ A felsorolt, terrorizmushoz köthető elemeket, azért tartom fontosnak kiemelni, mert azokat az agresszor állam is elkövetheti a hibrid hadviselés folyamán, ezzel akár láncreakciót elindítva a politikai erőszakformák között, ha a támadott állam nem megfelelően reagál az eseményekre.

Vannak kutatók, akik megpróbálják elhatárolni az aszimmetrikus hadviselési formát a szimmetrikus, vagyis a hagyományos erők közötti hadviseléstől és a terrorizmustól, vannak azonban olyanok is, akik párhuzamot, következményt vélnek felfedezni közöttük. Én személy szerint az utóbbit tartom valószínűnek.

Háber Péter tanulmányában megpróbálja elhatárolni az aszimmetrikus és szimmetrikus hadviselést a terrorizmustól. Az elhatárolás során a Hajdú István és Szternák György tanulmányában írt megállapításokat vette alapul, amely szerint:

„A háború vizsgálata során azonban már Clausewitz is foglalkozott a terrorizmus és hadviselés közötti különbségekkel: A terrorizmus és a fegyveres küzdelem közötti

²² Kaiser Ferenc – Tóth Péter: Politikai erőszakformák. *Nemzet és Biztonság*, 6. (2012), 5–6. 133–156. 134.

²³ Uo. 135.

²⁴ Uo. 138.

²⁵ Uo. 134.

lényeges különbség működési logikájukban rejlik: Clausewitz szerint a fegyveres küzdelem (háború) végső soron kényszerítő erejű, míg a terrorizmus hatáskeltő. A háború politikai, fizikai, a terrorizmus mentális jelenség. A terrorizmus lényege erőszakos (fegyveres) cselekmény fegyvertelenekkel, védtelenekkel szemben.²⁶

Az idézetben szerepelteket vetette össze a Resperger–Somkuti–Kiss által meghatározott aszimmetrikus hadviselésről alkotott fogalmával, amely szerint:

„Az aszimmetrikus hadviselés pontosan körvonalazott politikai célok érdekében folytatott, gyakran több szervezet ideológiai, vallási, etnikai közösségén alapuló katonai és nem katonai műveleteket, eljárásokat és módszereket alkalmazó közvetlen és közvetett hatásokra építő és egymás hatásait felerősítő, a biztonság különböző dimenzióinak területét veszélyeztető harcmodor, főként harcászati eljárás, melyek együttes hatásával kényszeríthetjük akaratumkat az ellenségre.”²⁷ A példák alapján is jól látszik, hogy valóban elhatárolhatók a hadviselési formák a terrorizmustól, abban az esetben, ha a terrorszervezetek által folytatott válogatás nélküli erőszak alkalmazását értjük a terrorizmus fogalma alatt. Az elhatárolás elsősorban azért lehetséges és indokolt, mert a terrorszervezetek erőszakos cselekedetei nem tekinthetők hadviselési formának.

Ugyanakkor, negyedik generációs ellenfélként került határozottá meg azt a jelenséget, „[h]a az ellenségnek nincs reguláris hadserege, nincsenek egyszerűen beazonosítható vezetési pontjai, nincs egyértelmű katonai infrastruktúrája és egy ezt támogató állama, mégis gyakorlatilag tetszése szerint képes csapást mérni, akkor elmondhatjuk, hogy egy negyedik generációs ellenféllel állunk szemben”.²⁸ Ez a meghatározás arra enged következtetni, hogy mára a terrorszervezetek is alkalmassá váltak arra, hogy agresszorrá váljanak. Erre enged következtetni a *Hezbollah mint negyedik generációs hadviselő fél* című tanulmány is, amelyben a szerző leírja, hogy a Hezbollah katonai szárnyát az Arab Liga 2017-ben terrorszervezetnek nyilvánította, igaz ez nem tekinthető nemzetközi szinten elfogadott kinyilatkoztatásnak.²⁹ A terrorszervezetek közül azért a Hezbollahot emeltem ki, mert igaz, hogy több állam, köztük Libanon is terrorszervezetnek tartja, de ennek ellenére nagy népszerűségnek örvend a síita közösségben, amely társadalmi támogatottságot ad számára működéséhez.³⁰ Ezen túlmenően a szervezet rendelkezik egy politikai szárnyal is, ami talán a legveszélyesebbé teszi a nem állami szereplők közül.

Láthatjuk, hogy a terrorszervezetek szabályokat nem ismerő, válogatás nélküli erőszak-alkalmazása nem hadviselési forma, azonban attól még működésükre minden kétséget kizáróan jellemzőek az aszimmetrikus hadviselés tulajdonságai, amelyek vegyülnek a terrorista taktikákkal. A terrorizmust magát még jobban jellemzi, hogy az részét képezheti az aszimmetrikus hadviselésnek. Ezt támasztja alá egy tanulmányból kiragadott idézet is, amelyben a szerző kijelenti, hogy „a jelentős nemzetbiztonsági fenyegetésnek tekintett terrorizmus valójában csak az aszimmetrikus hadviselés számtalan eszközének egyike”. Ezt a kijelentését azzal magyarázza

²⁶ Háber Péter: Az aszimmetrikus hadviselés más szempontból. *Hadtudomány*, 24. (2015), 119–128. 121.

²⁷ Resperger–Somkuti–Kiss (2013) i. m. 23.

²⁸ Somkuti Bálint – Kiss Álmos Péter: A 4. generációs hadviselés. *Hadtudományi Szemle*, 2. (2009), 2. 42–51. 45.

²⁹ Fodor Dóra: Hezbollah mint negyedik generációs hadviselő fél. *Felderítő Szemle*, 16. (2017), 3–4. 176–187.

³⁰ Uo. 179.

meg a szerző, hogy „a terrorizmus nem létezik, mint önálló elem, annak mindig van politikai vonatkozása is”.³¹

Egy másik tanulmány szerzője kifejti, hogy véleménye szerint Oroszország krími katonai és egyéb akciói alapján „az aszimmetrikus és a hagyományos hadviselési módszerek, a reguláris és az irreguláris hadviselés között rugalmasan, lényegében bármikor váltani képes, esetenként terrorizmusba is átcsapó hadviselés” a hibrid hadviselést valósítja meg.³²

Az említettekből levonható az a következtetés, amely szerint a terrorszervezetek elleni harcban bekövetkezett paradigmaváltás a terrorszervezetek működésében is paradigmaváltást eredményezett, ezáltal megerősödött és képessé vált az államhoz hasonló érdekei érvényesítésére, amelynek keretei között a terrorista módszerek a mérvadók, de képessé váltak aszimmetrikus hadviselési formára jellemző harcmodorra is.

Véleményem szerint a terrorizmus önálló hadviselési formaként történő meghatározása szükségtelen, és ami még fontosabb, hogy önálló hadviselési formaként legalizálná vele a válogatás nélküli erőszak alkalmazása. Ezzel szemben az aszimmetrikus hadviselés keretei között történő alkalmazásával egyre szélesebb körben számolnunk kell.

Erre példa, hogy Oroszország Kelet-Ukrajna területén alkalmazott hibrid hadviselésének sikerében jelentős szerepet játszottak a nem állami szereplők által elkövetett terrorcselekmények, amelyek az orosz hibrid hadviselés részét képezték.³³

A terrorizmus hibrid hadviseléssel való összefonódását a Kelet-Ukrajnában bekövetkezett események alapján lehet kimutatni, amely során az alacsony intenzitású terrorcselekmények célja a félelemkeltés, valamint a politikai destabilizáció elérése volt.³⁴

Erre a megállapításra abból lehet következtetni, hogy az említett térségekben elkövetett terrorcselekmények során a halálos áldozatok minimalizálására törekedtek, amely részben ellentmond a terrorszervezetek terrorcselekményei által minél nagyobb emberáldozatot követelő erőszakos cselekmények elkövetésére törekvéseinek.³⁵

Tovább erősíti a terrorizmus Oroszország által folytatott hibrid hadviselés során történő alkalmazását, hogy a terrorcselekmények elkövetésével vádolt ukrán szeparatisták vezetője nemcsak orosz állampolgár, de az orosz különleges erők tisztje is volt, valamint a szeparatisták közül megölt és elfogott személyek között is több orosz állampolgárságú személyt azonosítottak az ukrán hatóságok. Természetesen az említettek még nem teljes mértékben támasztják alá, hogy az Ukrajnában elkövetett terrorcselekmények Oroszország érdekeit szolgálták volna, azonban a szeparatisták fegyverzetei és utánpótlásai is Oroszországból érkeztek, valamint Kelet-Ukrajna területén 2014. augusztus 13-án kezdődött orosz nyílt katonai megjelenés óta az orosz erők a szakadárok mellett harcolnak, amely igazolja az orosz támogatottságot.³⁶

³¹ Kiss Álmos Péter: Átvihető-e az aszimmetrikus hadviselés tapasztalatai? *Hadtudomány*, 19. (2009), 1–24. 1.

³² Resperger (2018) i. m. 21.

³³ Julia Rushchenko: Far Behind the Frontline: Hybrid Warfare and Terrorist Attacks in the Russia-Ukraine Conflict. In Gorazd Meško – Branko Lobnikar (szerk): *Criminal Justice and Security in Central and Eastern Europe: Safety, Security, and Social Control in Local Communities Conference proceedings*. 2016. 292–298. 293.

³⁴ Uo. 292.

³⁵ Uo. 293.

³⁶ Rácz (2014) i. m. 3.

Julia Rushchenko tanulmányában az Ukrajna területén 2014. február és 2016. május közötti időszakban bekövetkezett 99 terrorcselekményt vizsgálta meg, amely során főként az ukrán rendvédelmi szervek jelentéseit vette alapul. Rushchenko elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a terrorcselekményeket szinte kivétel nélkül Ukrajna délkeleti részén követték el, ahol a legnagyobb számban élnek oroszul beszélő és oroszpárti lakosok, azonban a terrorcselekmények elkövetésének időpontjai alapján, amelyek a késő esti és kora hajnali időszakokra estek, Rushchenko leszögezi, hogy a támadások célja az általános zavar és félelemkeltés, ezáltal a destabilizációs folyamatok elmélyítése volt, nem pedig az emberi életek kioltása.³⁷

A tanulmány szerzőjének véleménye szerint az orosz hibrid hadviselés kezdő időpontjának a 2014. február 20-i napot kell tekinteni, és nem a február 22-i napot. A kezdő időpontot több szempontból is fontosnak és igazoltnak tartja Rushchenko. Az első fontos tényező, hogy Vlagyimir Putyin 2014 áprilisában kitüntetésekkel adta át „A Krím visszatéréséért 2014. 02. 20. – 2014. 03. 18.” felirattal, amely igazolni látszik Rushchenko hibrid hadviselés kezdő időpontjáról alkotott teóriáját. A másik fontos tényező, hogy Ukrajnában a szabotázsok február 21-én kezdődtek meg, bár ekkor még nem tekintették azokat terrortámadásoknak.

Ha elfogadjuk Rushchenko nézeteit, akkor megállapíthatjuk, hogy a Krímben megjelenő „kis zöld emberek” megjelenése előtt már történtek olyan műveletek, amelyek a zavarkeltést szolgálták. Ez fontos információnak tekinthető a hibrid hadviselés működési mechanizmusának megértése szempontjából.

Rushchenko a terrorcselekmények destabilizációs törekvésekhez történő kapcsolatát azzal látja igazoltnak, hogy a terrorcselekmények célpontjai a következő kategóriákba sorolhatók: „1) katonai toborzó és ellenőrző pontok; 2) önkéntes szervezetek; 3) infrastruktúra és közlekedési rendszerek; és 4) más helyek, amelyek szimbolikus jelentőséggel bírtak.”³⁸ Rushchenko fontosnak tartja kiemelni, hogy az »alacsony intenzitású terrortámadások« közül néhány meglehetősen tragikus volt, és jelentős pszichológiai hatást gyakorolt a kormánypárti aktivistákra.³⁹

Rushchenko művében bizonyított tényként írja le, hogy az Ukrajnában történt terrortámadásokat elkövető személyeket az orosz titkosszolgálat képezte ki, és látta el a terrorcselekmények elkövetéséhez felhasznált robbanóanyagokkal, amelyeket autókba rejtett bombaként alkalmaztak. Julia Rushchenko tanulmányában a továbbiakban kifejti, hogy a modern háborúk már az információs, pszichológiai és erkölcsi fronton is zajlanak, és az alacsony intenzitású terrortámadások újabb dimenzióként jelennek meg a nem hagyományos hadviselés során. Elemzése szerint az alacsony intenzitású terrortámadások nem a civil lakosság fékevesztett gyilkolására vagy a politikai célok kikényszerítésére, hanem egy stratégiai szempontból fontos területen a káosz és bizonytalanság kialakítására fókuszálnak.⁴⁰

³⁷ Rushchenko (2016) i. m. 296.

³⁸ Uo. 295.

³⁹ Uo. 295.

⁴⁰ Uo. 297.

A tanulmányában, az alacsony intenzitású terrorizmust a nagyhatalmak „kontrollált káosz” módszereként jelöli meg, amelyet más aszimmetrikus hadviselési technikákkal együtt alkalmaznak a nemlineáris hadviselésben.⁴¹

Egy a közelmúltban megjelent tanulmányban elemezték Alekszandr Bartos orosz hadtudományi gondolkodó munkáit. A szerző véleménye szerint Alekszander Bartos azzal, hogy tanulmányaiban megjegyzi, hogy „a Krím újra-egyesítése és a szíriai művelet a nyugati hibrid háborúval szembeni orosz nemlineáris stratégia sikeréről tanúskodnak” implicit módon elismeri, hogy Ukrajnában és Szíriában a Nyugat értelmezése szerint hibrid hadviselést alkalmazott, valamint műveit az orosz haderő ukrajnai szerepvállalásának gyakorlati tapasztalatai és problémái ihlették.⁴² Bartos műveiben megfogalmazza, hogy a Clausewitz szerinti súrlódások sokkal intenzívebben jelentkeznek a hibrid hadviselés során, mint a hagyományos fegyveres konfliktusokban, tekintettel arra, hogy „a konfliktusban résztvevő szereplők egyidejűleg alkalmazzák a hagyományos hadviselés formáit és módszereit, miközben olyan irreguláris szereplőkre támaszkodnak céljaik elérésében, mint amilyenek a felkelők vagy a nemzetközi terrorista csoportok”.⁴³

4. Összefoglalás

A hibrid hadviselésről megállapítható, hogy az egy agresszor állam által alkalmazható komplex érdekérvényesítő folyamat, amelynek alkalmazásával az agresszor egy állam destabilizációjának elérésére törekszik a befolyási övezeteinek megtartása vagy kiszélesítése érdekében. A hibrid hadviselést jellemző műveleteket állami és nem állami szereplők is alkalmazhatnak céljaik eléréséhez, amelyben jelentős szerepet játszhat a terrorizmus mint destabilizációt elősegítő, elmélyítő pszichológiai és stratégiai tényező. A hibrid hadviselést nem lehet meghatározni kizárólag katonai terminológiaként, tekintettel annak alkalmazási céljára, amely az érdekérvényesítés. Vitathatatlan, hogy a hibrid hadviselés részét képezi a fegyveres erő alkalmazása, de annak közvetlen jelenléte tagadható a hadviselés során, ennek értelmében csak a demonstratív fegyveres erő elrettentő erőként történő felvonultatása tekinthető egyfajta hadviselési módnak. A hibrid hadviselés során alkalmazott erők, eszközök, módszerek súlyos államellenes bűncselekményeket valósítanak meg, amelyek elkövetői nem állami szereplők, valamint a civil lakosság egy része, ezért hibriditása vitathatatlan, hadviselésként történő értelmezése erősen vitatható. A kérdés bonyolultságát csak tovább fokozza, hogy a terrorszervezetek is képesek alkalmazni a hibrid hadviselésként értelmezett folyamatokat. Tekintettel arra, hogy a terrorizmus és a hibrid hadviselés több azonos jellemzővel rendelkezik, valamint figyelembe véve, hogy napjainkban a legátfogóbb elhárító rendszereket a terrorizmus elleni fellépés során alkalmazzák, vizsgálat tárgyát képezhetik a terrorizmus elleni fellépés során alkalmazott erők,

⁴¹ Rushchenko (2016) i. m. 298.

⁴² Jójárt Krisztián: A hibrid hadviselés orosz elméletének változása az ukrajnai tapasztalatok tükrében. *Hadtudomány*, 28. (2019), 1–2. 49–60. 51.

⁴³ Uo. 52.

eszközök és módszerek hibrid hadviseléssel szemben történő alkalmazhatóságának lehetőségei.

Felhasznált irodalom

- Farkas Ádám: Világrend vagy amit akartok? *Nemzet és Biztonság*, (2015), 6. 120–135. Elérhető: www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/nb_2015_6_09_farkas_adam_-_vilagrend_vagy_amit_akartok_gondolatok_a_vilagrend_alapkerdeseirol.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)
- Fodor Dóra: Hezbollah mint negyedik generációs hadviselő fél. *Felderítő Szemle*, 16. (2017), 3–4. 176–187. Elérhető: www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/fsz/2017-3-4.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)
- Háber Péter: Az aszimmetrikus hadviselés más szempontból. *Hadtudomány*, 24. (2015), 119–128. DOI: <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2015.25.E.119>
- Jóhárt Krisztián: A hibrid hadviselés orosz elméletének változása az ukrajnai tapasztalatok tükrében. *Hadtudomány*, 28. (2019), 1–2. 49–60. Elérhető: http://mhtt.eu/hadtudomany/2019/2019_1_2/2019ehibridhadviseles%20orosz%20elmelet_Joart_Krisztian.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)
- Kaiser Ferenc – Tálás Péter: Politikai erőszakformák. *Nemzet és Biztonság*, (2012), 5–6. 133–156. Elérhető: www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/nb_2012_5-6_13_kaiser-talas.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)
- Kiss Álmos Péter: Átvihetők-e az aszimmetrikus hadviselés tapasztalatai? *Hadtudomány*, 18. (2009), 1–24. Elérhető: http://mhtt.eu/hadtudomany/2009/2009_elektronikus/2009_e_8.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)
- Kis-Benedek József – Kenedli Tamás: A terrorfenyegetettség új tendenciái és lehetséges válaszlépések. *Szakmai Szemle*, 13. (2015), 1. 16–34. Elérhető: www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/szsz/2015_1_szam.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)
- Koós Gábor – Szternák György: A hibrid fenyegetések és a hibrid háború jellemzői – orosz szakértők szerint. *Felderítő Szemle*, 16. (2017), 1. 48–73. Elérhető: www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/fsz/2017-1.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)
- Rada Mátyás – Vajda Viktor: A terrorizmus elleni küzdelem, avagy a 22-es csapdája. *Külügyi Szemle*, 9. (2010), 1. 139–170. Elérhető: https://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2010_01_A_terrorizmus_elleni_kezd.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)
- Rácz András: *Oroszország hibrid háborúja Ukrajnában*. KKI-Tanulmányok, 2014. 1. 3–20. 6. Elérhető: <https://docplayer.hu/6612943-Oroszország-hibrid-haboruja-ukrajnaban.html> (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)
- Resperger István: A biztonsági környezet, az aszimmetrikus hadviselés és a terrorizmus jellemzői, *Hadtudományi Szemle*, 9. (2016), 3. 115–181. Elérhető: http://epa.oszk.hu/02400/02463/00032/pdf/EPA02463_hadtudomanyi_szemle_2016_03_115-181.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)

- Resperger István: Stratégiák és fogalmak háborúja, az aszimmetrikus hadviselés hadtudományi megközelítése. *Hadtudomány*, 25. (2016), 37–50. Elérhető: http://mhtt.eu/hadtudomany/2016/2016_elektronikus/4_resperger%20istvan.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)
- Resperger István: *A válságkezelés és a hibrid hadviselés*. Budapest, Dialóg Campus, 2018.
- Resperger István – Somkuti Bálint – Kiss Álmos Péter: *Aszimmetrikus hadviselés a modern korban*. Budapest, Zrínyi, 2013. 20–21.
- Rushchenko, Julia: Far Behind the Frontline: Hybrid Warfare and Terrorist Attacks in the Russia-Ukraine Conflict. In Gorazd Meško – Branko Lobnikar (szerk.): *Criminal Justice and Security in Central and Eastern Europe: Safety, Security, and Social Control in Local Communities. Conference proceedings*. 2016. 292–298.
- Somkuti Bálint – Kiss Álmos Péter: A 4. generációs hadviselés. *Hadtudományi Szemle*, 2. (2009), 2. 42–51. 45. Elérhető: http://epa.oszk.hu/02400/02463/00005/pdf/EPA02463_hadtudomanyi_szemle_2009_2_042-051.pdf (A letöltés dátuma: 2020. 07. 10.)
- Somodi Zoltán – Kiss Álmos Péter: A hibrid hadviselés fogalmának értelmezése a nemzetközi szakirodalomban. *Honvédségi Szemle*, 146. (2019), 6. 22–28. DOI: <https://doi.org/10.35926/HSZ.2019.6.2>
- Szenes Zoltán: Katonai biztonság napjainkban. Új fenyegetések, új háborúk, új elméletek. In Finszter Géza – Sabjanics István (szerk.): *Biztonsági kihívások a 21. században*. Budapest, Dialóg Campus, 2017. 69–104.